

De nieuwe maakbaarheid komt van onderop

De opkomst van de geëngageerde opportunist in de stedenbouw

De architect heeft een dubbelzinnig beroep. Enerzijds is hij ambachtsman, anderzijds kunstenaar. Enerzijds wil hij graag bouwen, anderzijds wil hij ook kritisch naar zijn omgeving kijken en als een kunstenaar nieuwe en gedurfde toekomstvisies ontwikkelen. Hij representeert, spiegelt of becommentarieert de werkelijkheid zoals kunstenaars dat doen, maar hij grijpt ook altijd in die werkelijkheid in. Dat is zijn spagaat.

Dit beeld is gechargeerd, ik geef het toe, maar de wereld van de architect is vaak een onmogelijke. Van hem wordt verwacht dat hij goede architectuur maakt, zoals van de bakker wordt verwacht dat hij goede broden bakt. Tegelijkertijd vinden we dat de architect meer moet doen dan alleen klakkeloos de wensen van de opdrachtgever uitvoeren. Van hem wordt dus ook een zekere mate van ‘burgerlijke ongehoorzaamheid’ verwacht waarbij hij verzet pleegt tegen de eisen van de opdrachtgever en deze herformuleert tot iets dat tot de verbeelding spreekt en waarin de architect zijn eigen bijdrage aan de ontwikkeling van de architectuur toont. Hij bouwt ten slotte niet alleen voor de opdrachtgever maar ook voor de toekomst van de stad en de samenleving. Deze spanning tussen ambachtelijkheid en idealisme of tussen opdrachtgeverschap en ‘burgerlijke ongehoorzaamheid’ heeft voor een belangrijke deel het denken over de architectuur en stedenbouw bepaald. Enerzijds is de geschiedenis van de moderne architectuur er één van visionaire ideeën en kritische theorieën die door hun verbeeldingskracht in staat waren de bestaande bouwpraktijk open te breken en tot ontwikkeling te brengen. Anderzijds leken veel idealen en plannen er voornamelijk op gericht om te rebelleren tegen de bestaande orde. Hierbij werd veelal het in beginsel dienende karakter van de architectuur opgeofferd ten gunste van het ideaal of concept. Een groot deel van de architectuurgeschiedenis gaat dan ook letterlijk over spooksteden en gebouwen die nooit gerealiseerd zijn – en dat is in de meeste gevallen maar goed ook. Voor idealisten kwam de mens vaak op het tweede plan, als deze al nadrukkelijk werd genoemd dan ging het over de postrevolutionaire (niet bestaande) mens die veel van zijn slechte gewoontes als ‘eigen bezit’ en ‘worteling op één plek’ had afgeleerd.

Gemeenschap versus Veiligheidsutopie

Toch is de erfenis van de idealisten op de hedendaagse bouwpraktijk nauwelijks te overschatten. Dankzij het modernistische ideaal om de mensheid door middel van architectuur gelukkig te maken, beschikken wij vandaag de dag in onze huizen bijvoorbeeld over stromend water: de badkamer is ten slotte door de modernisten gedemocratiseerd. Het planmatige denken, waarbij ergens op een punt in de toekomst een gloednieuwe wijk wordt geprojecteerd, hebben we ook van de modernisten overgenomen. We zouden dit het ‘idealisme van het eindbeeld’ kunnen noemen. Op grote borden aan de rand van troosteloze bouwputten wordt ons door middel van impressietekeningen een zonnige toekomst voorspeld. Maar het proces om tot dat geïdealiseerde eindbeeld te komen, dat soms jaren in beslag neemt, doet niet ter zake. De problemen van deze aanpak worden zichtbaar bij veel herstructureringsprojecten. Zo wordt de gedwongen verhuizing van de vroegere bewoners gezien als een vanzelfsprekend offer dat moet worden gebracht ten gunste van ‘het maatschappelijk belang’. Na een lange periode van leegstand, sloop en nieuwbouw staat er een gloednieuwe wijk waaraan de vroegere sociale structuren moeilijk lijken te beklijven. Het klinkt als een cliché, maar alleen in en door de tijd kunnen deze sociale structuren zich dan uiteindelijk weer herstellen. De invloed van de gebouwde omgeving op ons geluk wordt dan ook sterk overschat. De man die zichzelf ooit de architect van het geluk noemde, Otto Neurath (1882-1945), was niet voor niets geen architect maar een socioloog. Ook hij geloofde als lid van het Wiener Kreis in de maakbaarheid van een betere samenleving, maar wees de modernistische architecten van CIAM er wel op dat de stad behalve een fysieke plek vooral een sociale gemeenschap is. Niet voor alle problemen bestond in zijn ogen een technische oplossing.¹

Het *maakbaarheidsideaal* van weleer, dat een culturele, economische en burgerlijke maakbaarheid inhield, is vernauwd tot het ideaal van de *veiligheidsutopie*. Burgers eisen maximale veiligheid, terwijl een open en democratische samenleving nu eenmaal altijd criminele elementen aantrekt. Bovendien leidt een ‘zero tolerance beleid’ weer tot allerlei andere nadelen. In plaats van zelfredzame burgers te kweken met een grote eigen

---

¹ Nader Vossoughian, *Otto Neurath, the language of the Global Polis*, Nai publishers 2008, p.13

verantwoordelijkheid, is de overheid er steeds meer op gericht om mensen op hun plek te houden en te zorgen dat ze niet afwijken van het gangbare patroon van samenleven. Ze wonen in de buitenwijk, werken in de stad en ontspannen zich in het subtropisch zwemparadijs. Een overzichtelijke wereld die als een digitale archipel aan elkaar wordt geregen door communicatiemiddelen zoals internet en mobiele telefonie.

Geëngageerd Opportunisme

Ondanks, of juist dankzij, al die schijnbare overzichtelijkheid broeit er iets. In kunst, architectuur, journalistiek en in het politieke debat wordt deze obsessie met veiligheid, 'politieke maakbaarheid' en controle steeds meer ter discussie gesteld en lijkt ze aanleiding voor een breed maatschappelijk zelfonderzoek. Er wordt zelfs gesproken en geschreven over een *nieuw engagement* dat tegelijk het onbehagen over onze levensstijl en de westerse eigendunk reflecteert. Hierin speelt het besef dat we de samenleving alleen van binnenuit kunnen veranderen een belangrijke rol. Dit 'nieuwe engagement' is dan ook zeer bescheiden: geen grote idealen en alomvattende ideeën, maar sleutelen aan de radertjes van de maatschappij of de stad. Bovendien wordt de stad veel meer benaderd vanuit de mogelijkheden die zich voordoen dan dat er gefocust wordt op de problemen. Het is dan ook beter om te spreken van een 'geëngageerd opportunisme' dan van 'idealisme'. Het gaat niet langer om onmogelijke idealen of het bewerkstelligen van een utopisch eindstadium van de stad. De geëngageerde stadsopportunist gebruikt zijn netwerk aan contacten bij het stadsbestuur, ontwikkelaars en particuliere grondbezitters om mogelijkheden voor alternatieve scenario's te creëren. Er zijn talloze voorbeelden van stadsopportunisten zoals Mobiel Projectbureau Optrek in Den Haag dat zich bezighoudt met duurzame concepten voor de langdurige sloop- en wederopbouwperiode van de wijk Transvaal, bureau ZUS die de gemeente Rotterdam van ongevraagde adviezen voorziet voor verbeteringen van de stad of WIMBY! dat samenwerkingsverbanden op het gebied van architectuur, stedenbouw, onderwijs, beeldende kunst en sociaal culturele projecten in Hoogvliet realiseerde.

Ze bedienen zich van een breed scala aan technieken en strategieën afkomstig uit verschillende hoeken: van kunsthistorici, sociologen en filosofen tot kunstenaars en architecten. Het gaat niet zozeer om het organiseren van eenmalige evenementen, een

statement maken en weer vertrekken, maar om je als architect, creatief ondernemer of kunstenaar langdurig te verbinden aan processen die aanwezig zijn in de wijk. Op die manier ontstaat ook draagvlak onder de bevolking waardoor op duurzame wijze een bijdrage geleverd kan worden aan het sociale weefsel van de wijk. Het project *Hotel Transvaal**-*****, *verblijf in de tussentijd* dat door Mobiel projectbureau OpTrek is geïnitieerd, is een goed voorbeeld van een initiatief dat tijdelijkheid maar ook duurzaamheid in zich draagt. Het hotel, dat is gevestigd in slooppanden, beweegt met de sloophamer mee. Het speelt in op de tijdelijkheid van de specifieke locaties, maar blijft zich wel wortelen in Transvaal door gebruik te maken van de voorzieningen in die wijk. Het hotel bouwt aan een sociaal netwerk dat zich als een nieuwe structuur in de wijk vestigt en deels de oude weggefallen sociale structuren kan vervangen. Voorlopig speelt zich dit nog af op hele kleine schaal, met name door de bestaande regelgeving, maar door een dergelijk project in praktijk te brengen kan er een vorm van stedenbouwkundige ‘jurisprudentie’ plaatsvinden die dergelijke projecten in de toekomst makkelijker mogelijk maakt.

Het is natuurlijk de vraag of dit geëngageerde opportunisme niet gewoon het verlangen is naar een stad zonder panische veiligheidsregels en een opgelegd eenzijdige gebruik van de openbare ruimte. Een verlangen ook naar de stad van de hippies, die als geen ander wisten hoe je, door anders naar de stad te kijken, een strand onder het asfalt kon ontdekken. De Duitse landschapsarchitect Klaus Overmeyer² geeft tijdens een lezing in Den Haag toe dat de stadsopportunisten of *Urban Pioneers* zoals hij ze noemt, niet per se iets nieuws doen. Er vindt echter wel een schaalvergroting plaats door de verandering in aanpak en vooral de betrokkenheid van instanties die normaal gesproken tot de groep van ‘reguliere’ woningbouw en stadsplanning gerekend worden.

Ontwikkelen van Onderop

Niet langer het verzet van de krakers tegen de ‘bestaande orde’ biedt zicht op alternatieve gebruiken van de stad, maar juist de nieuwe samenwerkingsverbanden van burgers,

---

² Klaus Overmeyer sprak op 13 februari 2008 in Stroom Den Haag over zijn boek *Urban Pioneers* (Berlijn 2007, uitgegeven door Senatsverwaltung für Stadtentwicklung Berlin)

architecten, corporaties en bestuurders dragen bij aan de verbeelding van een mogelijke toekomst.

Daarbij komt dat burgers volgens Overmeyer steeds meer opzoek zijn naar alternatieve consumptiepatronen. Ze willen zich niet langer houden aan de standaard tijdverdeling tussen buitenwijk, werk en het subtropisch zwemparadijs, maar ook deel uitmaken van andere ‘onbekende’ milieus. Voor de nieuwe stadsopportunist, de ontwikkelaar van onderop, gaat het ‘om een puzzel tussen branding, supermarkt en nieuw gebruik van ruimte’, aldus Overmeyer. De praktische invulling daarvan kan variëren van moestuinen, stadsstranden of een *driving range* voor golf liefhebbers tot ondernemingen die zich tijdelijk vestigen in voor de sloop bestemde gebouwen. In plaats van stukken stad ongebruikt te laten wordt er geëxperimenteerd met alternatieve gebruiken. Tussen de twee uitersten van leegstand en nieuwbouw komt dan dus een derde mogelijkheid van een meer onderzoekende vorm van stedenbouw die ook invloed kan uitoefenen op de geplande eindsituatie. Juist datgene waar de stad zo goed in is, maar wat door functiescheiding vaak verstoord is geraakt, moet weer worden gestimuleerd: het puzzelen met verschillende processen, ruimtes en gebruik. Door de stedelijke ‘leegtes’ in sloopwijken of braakliggend terrein weer op te laden met betekenis ontstaan op die plekken de noodzakelijke verbindingzones of lasnaden tussen verschillende functies van de stad. De gescheiden werelden van werk, wonen en recreëren worden weer tot een echt collectief geheel gesmeed, in plaats van individueel en digitaal door middel van allerhande communicatiemiddelen.

Maar hoe zit het met de architect die worstelt met zijn rol als ambachtman en kunstenaar? Hij moet erachter zien te komen dat er niet zoveel verschil bestaat tussen het één en het ander. Een visionaire architect kan alleen ingrijpen in de werkelijkheid en er een duurzame constructieve bijdrage aan leveren als zijn gebouwen ook daadwerkelijk functioneel zijn. Omgekeerd zal iedere ambachtelijkheid zonder visie en toekomstgerichtheid vervallen tot een vorm van nostalgisch of folkloristisch bouwen. Goede ambachtelijkheid kan dan ook niet uitsluitend putten uit het verleden maar moet telkens worden blootgesteld aan nieuwe ‘case studies’ en condities om zich te blijven ontwikkelen en aansluiting te houden bij het heden.

Of de stadsopportunisten nu visionair of ambachtsman zijn, hun invloed op het stedelijke landschap zal sterk afhankelijk zijn van de mate waarin ze de bewoners van de stad betrekken bij hun ideeën. Pas als die ideeën door het publiek ‘gedragen’ worden kan er een duurzame, gelaagde en consistente stedenbouw ontstaan die steeds in ontwikkeling is.